

Віталій Хоменко

ПИТАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ У МАТЕРІАЛАХ ЕСЕРІВСЬКОЇ ПРЕСИ

Цікавою і безумовно важливою сторінкою біографії Михайла Грушевського є його участь у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Співпрацю з нею історик почав ще в 1917 р. і продовжував як у часи Української Народної Республіки (УНР)¹, так і в еміграційний період свого життя². Безперечно, що партійна програма есерів впливала на політичну діяльність М. Грушевського. З іншого боку, його

¹ Див.: Т.М. Бєвз, 'Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів', *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*, К., 2002, с. 208, 209; В. ВЕРИГА, *Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр., у двох томах*, т. 1, Рівне (Видавництво ВАТ "Рівненська друкарня"), 2005, с. 67; В. ВЕРСТЮК, 'Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського' [в:] М.С. Грушевський, *Твори: У 50 т.*, редкол.: П. СОХАНЬ, Я. ДАШКЕВИЧ, І. ГИРИЧ та ін.; голов. ред. П. СОХАНЬ, Л. (Світ), 2007, т. 4, кн. 1, с. XI; Я. КАЛАКУРА, 'Михайло Грушевський – будівничий Української держави', *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*, К., 2002, с. 149; В. СОЛДАТЕНКО, 'Михайло Грушевський і Центральна Рада: парламентські ілюзії і реалії', *Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2009 р.*, К. (Український інститут національної пам'яті), 2012, с. 28; Г. СТРЕЛЬСЬКИЙ, А. ТРУБАЙЧУК, *Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти*, К. (Четверта хвиля), 1996, с. 37, 38; Ю. ШАПОВАЛ, І. ВЕРБА, *Михайло Грушевський*, К. (Видавничий дім "Альтернативи"), 2005, с. 154, 198; Ф.П. ШЕВЧЕНКО, 'Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?', *Український історичний журнал*, 11 (1966): 15; І. ГОШУЛЯК, 'Діяльність Михайла Грушевського наприкінці 1918 – початку 1919 рр.', *Пам'ять століть*, 5 (2001): 3–12; В. ЛОЗОВИЙ, 'Діяльність Михайла Грушевського у Кам'янець-Подільський період (1919 р.)', *Молода нація*, 4 (2004): 22–27; Л. ВИНАР, 'М. Грушевський і "Життя Поділля"', *Український історик*, 4/1–2 (2006/2007): 95–101; І. ВЕРБА, 'Михайло Грушевський: останній рік перед еміграцією (квітень 1918 – квітень 1919)', *Соціальна історія. Науковий збірник*, III (2008): 53–59.

² Див.: Л. КУТЛОВА, 'Діяльність Михайла Грушевського у перші роки еміграції', *Українська діаспора*, 5 (1994): 118–136; Ю. ШАПОВАЛ, 'Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр.', *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора*, відп. ред. В.А. СМОЛІЙ, НАН України. Інститут історії України, в 2-х т., К. (Інститут історії України), 2004, т. 1, с. 306–325; В. МАРОЧКО, "'Що чути з України і Києва...': Невідомі листи Михайла Грушевського 1919–1922 рр.', *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 14 (2005): 80–93; А. ЖУКОВСЬКИЙ, 'Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр.', *Український історичний журнал*, 1 (2002): 96–125; Т.М. Бєвз, *Op. cit.*, с. 208–216.

державницькі ідеї знаходили своє втілення в ідеології УПСР. Відтак, дослідження співробітництва М. Грушевського та есерівської партії є надзвичайно актуальним. Особливо враховуючи те, яку важливу роль відіграв видатний історик у революційних подіях.

Слід відзначити, що незважаючи на скрупульозне вивчення українськими істориками подій Української революції та, власне, біографії М. Грушевського, питання його співпраці з УПСР системно не досліджувалося. Це ж саме можна сказати і про джерельну базу проблеми. Історики переважно користуються вже опублікованими джерелами, серед яких здебільшого звертають увагу на праці мемуарного характеру та публіцистику. Вважаємо, що з огляду на таку ситуацію джерельну базу слід розширювати, що ми вже неодноразово робили у своїх попередніх публікаціях³. Окремою групою писемних джерел є періодична преса. Відтак, метою нашої

³ Див.: В.О. Хоменко, 'Матеріали про співпрацю Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів у фонді Аркадія Животка (ЦДАВОВ України, Ф. 3560)', *Теорія і практика сучасної науки. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24–25 лютого 2017 року), у 2-х частинах, Херсон (Видавничий дім "Гельветика")*, 2017, с. 9–12; В. Хоменко, 'Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів у працях Микити Шаповала', *Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ*, 24 (Чернівці, 2017): 92–109; В.О. Хоменко, 'Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 році у світлі мемуарних джерел', *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*, відп. ред. Є.Г. Сінкевич та ін., 18 (Миколаїв, 2017): 150–156; В. Хоменко, 'Співпраця Михайла Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів у документах Комуністичної партії більшовиків України та органів влади УСРР', *Література та культура Полісся*, 7 (2017): 78–90; В. Хоменко, 'Співробітництво Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів: свідчення мемуарів, щоденників, спогадів', *XI Буковинська історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української національної революції (Чернівці, 20–21 жовтня 2017 р.): тези доп.*, Чернівці, 2017, с. 135–136; В.О. Хоменко, 'Питання співпраці М. Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів в автобіографічних працях історика', *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30–31 березня 2018 р., м. Дніпро, ч. I*, наук. ред. О.Ю. Висоцький, Дніпро (СПД "Охотнік"), 2018, с. 203–205; В. Хоменко, 'М.С. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал фонду 1235 ЦДАК України', *Шевченківська весна – 2018: історія: матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, К., 2018, с. 44–46; В. Хоменко, 'Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії', *Архіви України*, 2–3 (313–314) (2018): 157–166; В. Хоменко, 'Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: свідчення есерівських партійних документів у журналі "Борітеся-Поборете!"', *Сіверянський літопис*, 5 (143) (2018): 220–228; В. Хоменко, 'М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційні можливості публіцистики історика періоду Директорії УНР', *Міжнародна науково-практична конференція "VII Міждисциплінарні гуманітарні читання" (21 листопада 2018 року, Київ, Київський будинок вчених НАН України): тези доп.*, К., 2018, с. 68–71.

розвідки є джерелознавчий аналіз матеріалів есерівської преси. Слід з'ясувати її інформаційні можливості з досліджуваного нами питання.

Відзначаємо, що у добу Української революції 1917–1923 рр. есери мали кілька своїх видань, одним з основних серед яких була газета “Народня воля”. У 1917–1918 рр. видавалася також газета “Боротьба”, яка після розколу партії у 1918 р. залишилася друкованим органом “боротьбистів”. Крім того, після того ж таки розколу, УПСР “центральної течії”, до якої належав і М. Грушевський, почала видавати журнал “Трудова Республіка” і однойменну газету, а також щоденний часопис “Трудова громада”⁴.

Газета “Народня воля” видавалася Центральним Комітетом Всеукраїнської ради селянських депутатів (Селоспілка). Фактично вона була друкованим органом УПСР. Виходила з 31 квітня 1917 р. до 14 листопада 1919 р., спочатку в Києві, а з лютого 1919 р. – у Кам’янці-Подільську (нині м. Кам’янець-Подільський). Була дуже поширена в Україні, мала наклад близько 200 тис. примірників. Головним редактором був М. Ковалевський, секретарем редколегії – П. Христюк⁵. Досить часто у ній друкував свої публіцистичні праці М. Грушевський, про що він сам згадував у своїх “Споминах”⁶.

Відразу слід сказати, що повідомлення цієї газети про зв’язки М. Грушевського з есерами стосуються майже винятково періоду Директорії УНР. Колишній голова Української Центральної Ради (УЦР) у цей час спробував повернутися до активної політичної діяльності і вже відкрито діяв разом з УПСР. Зауважуємо, що він продовжував залишатися безпартійним, але його вплив на політику есерівської партії був надзвичайно суттєвим.

Зокрема, у випуску 104 газети від 29 грудня 1918 р. бачимо протокол засідання “київського губерніяльного комітету Ради Селянських Спілок”⁷, яке відбулося 26 грудня. Члени комітету обговорювали питання виборів до Трудового конгресу Директорії. Прийнято рішення про “обов’язкових для вибору на повітах кандидатів центрів партій”, причому кандидатом від Чигиринського повіту призначили М. Грушевського, який, ще раз підкреслюємо, не був офіційним членом партії. На нашу думку, призначення кандидатом колишнього голови УЦР засвідчувало,

⁴Р.Я. Пиріг, ‘Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: періодична преса’, *Архіви України*, 4 (2011): 4.

⁵*Енциклопедія історії України*, т. 7: *Мі–О*, редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України, К. (Наукова думка), 2010, с. 197.

⁶Михайло Грушевський, *Спомини*, Київ, 11(1989): 152.

⁷*Народня воля*, 104 (33) (1918) 29 грудня, с. 4.

по-перше, його вплив в УПСР, а, по-друге, намагання М. Грушевського повернутися до великої політики. Логічно, що для цього він використовував політичну силу, з якою співпрацював ще з часів УЦР і ідеологію якої вважав найбільш відповідною існуючій революційній ситуації.

Наступну згадку про М. Грушевського знаходимо у випуску 7 від 11 січня 1919 р. Повідомляється, що на спільному засіданні Центрального Комітету (ЦК) УПСР центральної течії та ЦК Селоспілки були “намічені” кандидати до Трудового конгресу. У списку цих кандидатів зустрічаємо і прізвище колишнього голови УЦР⁸. Що цікаво, кандидатів просили “негайно надіслати відомости про повіти, на яких вони бажають виставити свою кандидатуру, а також надіслати до канцелярії Всеукраїнської ради Селянських Депутатів (Селянських Спілок) свою згоду і короткий житєпис (біографію)”⁹.

У наступному, 8 числі газети від 12 січня, це повідомлення було вміщене знову і без змін у тексті¹⁰. Разом з тим, у ньому надрукували звернення “До Повітових Комітетів Рад Селянських Депутатів (Спілок) Київщини”, де вказано кандидатури до Трудового конгресу по повітах Київщини від “Губерніяльного Комітету Рад Селянських Спілок”. Від Чигиринського повіту названий “проф. М. Грушевський”¹¹. Вищеназвані два повідомлення друкувались і в інших випусках “Народної волі”, по 18 січня 1919 р. включно¹².

Відзначаємо, що про безпосередню участь М. Грушевського у засіданнях Трудового конгресу Директорії у випусках цієї газети немає ні слова. Хоча хід самого конгресу на її сторінках висвітлювався досить таки докладно та регулярно. Наприклад, про відкриття Трудового конгресу бачимо замітку у числі 17 за 25 січня 1919 р.¹³ Хід перших засідань розкривається у повідомленнях випусків 18¹⁴ та 19¹⁵ від 26 та 28 січня відповідно.

Важливу інформацію знаходимо у числі 20 за 29 січня. Вона опосередковано стосується і М. Грушевського, який був присутнім на кон-

⁸ *Народня воля*, 7 (1919) 11 січня, с. 1.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*, 8 (1919) 12 січня, с. 1.

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.*, 9 (1919) 14 січня, с. 1; № 10 (1919) 16 січня, с. 1; № 11 (1919) 17 січня, с. 1; № 12 (1919) 18 січня, с. 1.

¹³ *Ibid.*, 17 (1919) 25 січня, с. 2–3.

¹⁴ *Ibid.*, 18 (1919) 26 січня, с. 3.

¹⁵ *Ibid.*, 19 (1919) 28 січня, с. 3.

гресі як член УПСР¹⁶. У ньому повідомляється, що засідання Трудового конгресу, яке мало відбутися 27 січня переноситься на 28 січня. Причиною цього були фракційні дебати. Особливо довгими та пристрасними вони були у фракції УПСР “центральної течії”, яка вже втратила єдність і “різко колиться на 3 частини: ліву, центр і праву”¹⁷. Як відомо з інших джерел, переважно щоденників та мемуарів, лідером есерівської центральної групи був саме М. Грушевський¹⁸.

У випуску 21 від 30 січня вміщено чергову замітку про хід конгресу¹⁹, а також “Деклярацію Фракції Української партії соц.-революц. центр. течії Трудового Конгресу”²⁰. Безсумнівно, що у її написанні не останню роль відіграв і М. Грушевський. У цій декларації добре помітно, що УПСР не задоволена урядом Директорії, а діяльність Трудового конгресу, на який есери поклали певні надії не виправдала їх сподівань. Про негативні враження від конгресу згадується і у повідомленні в числі 22 за 31 січня²¹. У цьому ж випуску було надруковано “Деклярацію до народу України” та “Універсал Трудового Конгресу до Укр. народу”, прийняті на останньому засіданні конгресу 28 січня 1919 р.

Поряд з цим, 28 січня, відбулась конференція УПСР “центральної течії”, на якій був присутній і М. Грушевський²². Повідомлення про конференцію було уміщене у 23 випуску “Народної волі” від 1 лютого 1919 р.²³, хоча знову ж таки про М. Грушевського та його роль жодних згадок не має. Резолюції партійної конференції були надруковані у цьому ж 23 числі²⁴, а також у 25 числі за 5 лютого 1919 р.²⁵

¹⁶ В. Андрієвський, *З минулого*, Берлін (Українське слово), 1923, т. 2: *Від Гетьмана до Директорії*, ч. 2: *Директорія*, с. 114, 115; О.К. Мицюк, *Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми*, Л., 1939, с. 40.

¹⁷ *Народня воля*, 20 (1919) 29 січня, с. 1.

¹⁸ Див.: Є.Х. Чикаленко, *Щоденник, 1919–1920*, К.; Нью-Йорк (Видавництво імені Олени Теліги), 2005, с. 34; І. МАЗЕПА та П. ФЕДЕНКО, *З історії Української революції*, Прага, 1930, с. 70; І. МАЗЕПА, *Україна в огні й бурі революції*, К. (Темпора), 2003, с. 84–85; Л. ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ, *Від легенд до правди*, Нью-Йорк; Філадельфія (Видавництво “Булава”), 1960, с. 279.

¹⁹ *Народня воля*, 21 (1919) 30 січня, с. 3.

²⁰ *Ibid.*, с. 1–2.

²¹ *Ibid.*, 22 (1919) 31 січня, с. 1–2.

²² Див.: *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, Ф. 3563, оп. 1, спр. 118, арк. 133; М. ШАПОВАЛ, *Схема життєпису (Автобіографічний шкід)*, С. ЗЕРКАЛЬ (упоряд.), Новий Йорк (Українська громада ім. М. Шаповала), 1956, с. 34; П. ХРИСТЮК, *Замітки і матеріали до історії Української революції*, Нью-Йорк (Вид-во Чарторийських), 1969, т. 4, с. 74.

²³ *Народня воля*, 23 (1919) 1 лютого, с. 2.

²⁴ *Ibid.*, с. 2–3.

²⁵ *Ibid.*, 25 (1919) 5 лютого, с. 2.

Напевно останнє повідомлення про М. Грушевського у газеті “Народня воля” бачимо в одному з її останніх випусків, 12 (228) числі від 11 листопада 1919 р. Воно стосується активної міжнародної діяльності, яку проводив колишній голова УЦР за кордоном, куди виїхав у березні 1919 р. Автор замітки писав, що “Не дивлячись на наші успіхи в боротьбі за визволення України... за кордоном, особливо робітники та трудове селянство, дуже мало знали про нас і про нашу боротьбу” і саме М. Грушевський, зрозумівши, “яка від того нам шкода”, поїхав до Парижу і звідти “почав писати про наш селянський рух по усіх усядах, особливо в усі робітничі та селянські газети розповідаючи хто ми такі і чого ми хочемо”²⁶. Наслідком такої активності М. Грушевського стало, на думку автора повідомлення, те, що “соціялісти... стали цілком на наш бік і на з’їзді представників соціялістів всієї Європи в Люцерні... визнали, що українське трудове селянство та робітництво дійсно бореться за економічне визволення цілої країни, тому Україна мусить бути незалежною”²⁷. Крім того, згадується, що “Михайло Сергійович заклав в Парижу лігу недержавних народів Європи, цебто таку спілку, в яку посилають своїх представників всі ті Країни, котрі до війни були підданцями великих держав”²⁸.

Кілька важливих та інформативних повідомлень про партійну діяльність М. Грушевського в еміграції знаходимо і на шпальтах газети “Трудова громада”, яка видавалася у 1919–1920 рр. Головним редактором її був В. Голубович²⁹. Зокрема, у випуску 33 від 9 серпня 1919 р. можемо бачити коротку замітку про міжнародну діяльність М. Грушевського. Вона датувалась 30 липня 1919 р., а місцем згаданої події була Прага. У ній повідомлялось, що “Делегація української партії соціялістів-революціонерів на міжнародній соціялістичній конгрес на чолі з професором М. Грушевським з метою інформації видала на французькій мові такі книжки: Соціяльна боротьба і політика на Вкраїні в роках 1917–1918–1919. 2) Аграрна проблема на Україні і земельний закон Центральної ради (18 січня 1919 року). 3) Українська партія соціялістів-революціонерів. З передмовою делегації”³⁰. Отже, українські есери ще раз засвідчували, що лідером Закордонної делегації (ЗД) УПСР був саме М. Грушевський. До того ж слід сказати, що саме він написав першу і третю з вищезгаданих праць³¹.

²⁶ *Народня воля*, 12 (228) (1919) 11 листопада, с. 2.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Енциклопедія історії України*, т. 3: *Е–Й*, редкол.: В.А. СМОЛІЙ (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України, К. (Наукова думка), 2005, с. 624.

³⁰ *Трудова громада*, 33 (1919) 9 серпня, с. 4.

³¹ Див.: М.С. Грушевський, *Твори: у 50 т.*, редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін., Л. (Світ), 2002, т. 4. кн. II: *Серія “суспільно-політичні твори” (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)*, с. 435, 438.

У випуску 69 від 26 вересня цього ж року уміщено “Деклярацію Української секції інтернаціональної соціалістичної конференції в Люцерні”³² за підписом М. Грушевського, П. Дідушка, Б. Матюшенка та Д. Ісаєвича. За нею можна з’ясувати політичні погляди лідера ЗД УПСР у той момент. У декларації наголошувалося, що Інтернаціонал має продемонструвати свою позицію стосовно становища нових східноєвропейських держав та висловити їм свою підтримку. Також підкреслювалося, що вирішення українського питання є “ключем для розв’язання проблеми східної Європи взагалі” та коротко доводилась думка, що українці та росіяни є різними слов’янськими народами³³. Далі стисло згадувалися основні революційні події у 1917–1919 рр. і при цьому стверджувалося, що український народ представлений переважно селянством, яке стало основною рушійною силою революції, а селяни підтримали соціалістичні партії, особливо УПСР³⁴. У кінці документа зазначалось, що представники селян та робітників висловились за самостійність України, відтак, “Українська секція інтернаціоналу сподівається, що інтернаціонал одверто висловиться на користь самостійности України і вимагатиме від соціалістичних партій працювати згідна цьому...”³⁵. Вважаємо, що вплив М. Грушевського на зміст цієї декларації був суттєвим, адже, зокрема, теза про провідну роль селянства, як головного представника українського народу, завжди була в арсеналі політичних ідей видатного історика. Разом з тим, слід зазначити, що УПСР була партією, яка найбільше захищала інтереси українського селянства, відтак, це стало однією з причин того, що М. Грушевський навесні 1917 р. приєднався саме до неї. До того ж саме історик був головою ЗД УПСР, отже, мав усі можливості, щоб впливати на зміст її офіційних документів.

Крім того, у цьому ж числі “Трудової громади” була надрукована “Постанова Інтернаціоналу в справі Східної Галичини (в редакції Української Секції)”³⁶. Від УПСР її підписали М. Грушевський та Д. Ісаєвич. У ній бачимо протест проти політики польського уряду та держав Антанти у Східній Галичині, вимогу вивести звідти польські війська та пропозицію вирішувати питання українсько-польського кордону враховуючи думку місцевого населення³⁷. Знову ж таки, для політичної ідеології

³² *Трудова громада*, 69 (1919) 26 вересня, с. 2–3.

³³ *Ibid.*, с. 2.

³⁴ *Ibid.*, с. 3.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*, с. 3–4.

³⁷ *Ibid.*, с. 4.

М. Грушевського була характерна думка про єдність українських земель і він послідовно намагався її реалізувати, а доля Галичини, де він провів значну частину свого життя, ніколи не була для нього байдужою.

Газета “Трудова Республіка” теж містить важливі повідомлення про участь М. Грушевського у діяльності УПСР. Спочатку, з 1918 р., вона видавалася у Києві і була друкованим органом київської організації есерівської партії, а з лютого 1919 р. її місцем видання стала Вінниця і газета стала пресовим органом ЦК УПСР. Так, у випуску 1 від 18 грудня 1918 р. була вміщена замітка про збори членів УПСР, які відбулись 17 грудня³⁸. Дізнаємося, що на них був присутній і М. Грушевський. На зборах вирішили підтримати Директорію та скликати Установчі Збори, а думки щодо УЦР розділилися. Одна частина членів партії висловилася за те, щоб УЦР зібралася і передала владу Директорії, а інша вважала це недоцільним і пропонувала визнати Директорію владою й так.

У числі 5 за 24 грудня було опубліковане повідомлення про губернський селянський з’їзд Київщини, що почав роботу 22 грудня³⁹. Свої засідання з’їзд продовжив 23 та 24 грудня, про що є інформація у випуску 6–7 “Трудової Республіки” від 25–26 грудня. Зокрема, 23 грудня до президії з’їзду була подана записка із запитанням “де зараз «наш батько Грушевський» і як він у Києві, то щоб його теж було запрошено на з’їзд”, результатом чого стали “запросини М. Ковалевському і М. Грушевському прибути на з’їзд”⁴⁰. Невдовзі історик прибув на з’їзд і його одразу обрали почесним головою. У газеті наводиться текст промови М. Грушевського: “Дорогі браття селяне, як я радий привітати вас, вітати тих, хто визволив Україну від гнобителя гетьмана та німецьких генералів. Ця друга революція провадилась тільки селянством, і тому селянство має зараз повне право проголосити свою волю. Вітаю вас, а через вас усе трудове селянство і щиро дякую, що ви дали змогу трудовій інтелігенції української повернути до своєї праці”⁴¹. Як бачимо, колишній голова УЦР саме селянство вважав основною рушійною силою антигетьманського повстання. При цьому варто підкреслити, що надання влади селянам фактично означало передачу влади УПСР, яка найбільш послідовно захищала інтереси бідного селянства, що було найчисельнішою групою селянської верстви українського суспільства. М. Грушевський взяв участь

³⁸ *Трудова Республіка*, 1 (1918) 18 грудня, с. 3.

³⁹ *Ibid.*, 5 (1918) 24 грудня, с. 2.

⁴⁰ *Ibid.*, 6–7 (1918) 25–26 грудня, с. 3.

⁴¹ *Ibid.*

і у засіданні з'їзду 24 грудня: “В дебатах прийняли участь М. Грушевський та М. Ковалевський, які теж обстоювали принцип соціалізації землі, але визнавали необхідність її оподаткування”⁴². Підкреслюємо, що земельне питання було дуже важливим, адже селянство складало абсолютну більшість населення України. При цьому, М. Грушевський та УПСР віддавали перевагу принципу соціалізації землі.

В 11 числі “Трудової Республіки”, яке вийшло друком 5 січня 1919 р., знаходимо звернення до “Повітових Комітетів Рад Селянських Депутатів (Селоспілки)”. У ньому повідомлялося про “обов’язкових для повітів кандидатів від Центрів Селянських Спілок та Партій” на вибори до Трудового конгресу, серед яких зустрічаємо і прізвище М. Грушевського, який був кандидатом від Чигиринського повіту⁴³. Подібні повідомлення містилися і в інших есерівських газетах, про них ми вже згадували раніше.

Випуск 13 газети від 13 лютого 1919 р. цікавий тим, що у ньому уміщена інформація про участь представників УПСР у діяльності Трудового конгресу Директорії. Докладно повідомляється про дії фракції УПСР, наводяться тексти її “Деклярації”, заяви, резолюцій⁴⁴. Відмічаємо, що згадки про вплив М. Грушевського на рішення есерівської фракції у цих повідомленнях відсутні, хоча, як вже відзначалось нами вище, колишній голова УЦР був присутнім на конгресі та брав активну участь у конгресовій діяльності УПСР. А зважаючи на величезний авторитет історика у цій партії, не сумніваємося, що до його думки есери завжди прислухалися. Це ж саме можна сказати і про роль М. Грушевського на есерівській конференції 28 січня 1919 р., резолюції якої теж були надруковані у цьому ж числі газети⁴⁵. На цій конференції 29 січня було обрано новий ЦК УПСР “центральної течії”, замітку про діяльність якого знаходимо у випуску 14 від 22 лютого 1919 р.⁴⁶ Крім того, у числі 13 газети бачимо тексти кількох резолюцій ЦК УПСР, прийнятих у січні–лютому 1919 р.⁴⁷ Ще раз підкреслюємо, що у той час М. Грушевський не був офіційним членом есерівської партії, але його вплив на партійну ідеологію був надзвичайно суттєвим, що можна з’ясувати з інших джерел⁴⁸. Відтак,

⁴² *Трудова Республіка*, 6–7 (1918) 25–26 грудня, с. 3.

⁴³ *Ibid.*, 11 (1919) 5 січня, с. 2.

⁴⁴ *Ibid.*, 13 (1919) 13 лютого, с. 1–2.

⁴⁵ *Ibid.*, с. 3.

⁴⁶ *Ibid.*, 14 (1919) 22 лютого, с. 1–2.

⁴⁷ *Ibid.*, 13 (1919) 13 лютого, с. 4.

⁴⁸ Див.: П.М. ФЕДЕНКО, ‘Грушевський в науці і політиці’, *Вільна Україна*, 52 (1966): 10; І. МАЗЕПА, *Op. cit.*, с. 74

цілком можна припустити, що політик підтримував ті партійні рішення, що були надруковані у згаданих резолюціях.

Окрім того, слід звернутися до випуску 1 “Трудової Республіки” від 20 травня 1920 р. У ньому були надруковані порядок денний та резолюції першої конференції УПСР за кордоном, яка проходила у Празі з 14 по 19 лютого 1920 р. і в якій активну участь брав М. Грушевський⁴⁹. Крім цього, у цьому ж випуску був уміщений “Статут Закордонної Делегації У.П.С.Р.”⁵⁰ Він мав сімнадцять пунктів. По-перше, у них зазначалося, що ЗД УПСР призначається ЦК УПСР і працює згідно його вказівок та інструкцій. По-друге, ЗД УПСР є офіційним представником та “емісаром” ЦК за межами України. По-третє, у внутрішніх питаннях делегація є колегією рівноправних членів, а “на зовні... репрезентується... головою”, який призначається ЦК. По-четверте, саме ЗД є розпорядником усіх партійних фондів УПСР за кордоном, з яких і живе та провадить свою політичну діяльність. Тобто, статут дає уявлення про організаційну структуру та роль ЗД УПСР в еміграції. Підкреслюємо ще раз, що головою ЗД був саме М. Грушевський, хоча і не входив до партії офіційно.

Фактично, вищезгадані повідомлення були єдиними в есерівських газетах та журналах, у яких йшла мова про зв'язки М. Грушевського з УПСР. У цьому контексті варто зазначити, що у пресових виданнях інших політичних сил та державних органів, їх було не набагато більше. Здебільшого вони стосувалися питання повернення М. Грушевського на Батьківщину. Наприклад, у випуску 1 від 1 квітня 1924 р. варшавського україномовного часопису “Наш світ” вміщено повідомлення про шлях М. Грушевського до України, в якому історик, напевно, вперше після виїзду, змушений був давати пояснення своїм діям: “Недавно в Варшаві, при поверnutí на Україну, пробув кілька день проф. М. Грушевський. Ні з ким з тутешньої емігрантської колонії він не бачився; але кілька емігрантів зустріли його в Здолбунові на двірці при пересядці в совітський потяг. В розмові з ними М. С. Грушевський зазначив, що повертає на батьківщину виключно для наукової праці. Умовою повороту большевики поставили цілковиту «політичну смерть». Між іншим професор має намір

⁴⁹ *Трудова Республіка*, 1 (15) (1920) 20 травня. Докладніше про участь М. Грушевського у конференції та зміст резолюцій УПСР див.: В. Хоменко, ‘Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії’, с. 158–159; В. Хоменко, ‘Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: свідчення есерівських партійних документів у журналі “Борітеся-Поборете!”’, с. 220–222.

⁵⁰ *Трудова Республіка*, 1(15) (1920) 20 травня.

видавати журнал, присвячений науці і літературі, бо вважає, що зараз нема ні на Україні, ні на еміграції поважного органу такого типу”⁵¹. У випуску 2 від 8 квітня згадувався виступ В. Винниченка у Празі. Відомий письменник та політичний діяч називав помилкою поворот М. Грушевського до України, але водночас говорив, “що всі морально знесилені емігранти, які перебувають у матеріальній нужді, ліпше зроблять, коли вернуться на батьківщину й будуть працювати там на користь національної справи”⁵².

По дорозі до України потяг М. Грушевського зробив зупинку у Здолбунові. Тут історик також пояснював причини того, чому повертається на Батьківщину. Замітка про це була вміщена у львівській газеті “Діло”, яка так описує спілкування з М. Грушевським: “Професор мав дуже бодьорий вигляд, ніби помолодів. На запитання, як це він наважився їхати до більшовиків, професор відповів, що радянська влада через Академію наук з певністю забезпечує йому недоторканність при умові припинення всякої політичної діяльності. М. Грушевський присвятить себе виключно науці і між іншим має на меті видавання в Києві «Літературно-наукового вісника»”⁵³. Щоправда датована ця інформація аж 1 квітня, тобто набагато пізніше за приїзд М. Грушевського до Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Зрештою, 7 березня 1924 р. М. Грушевський прибув до Києва. Так завершився п’ятирічний еміграційний період його життя та діяльності. В українській пресі повідомлення про приїзд М. Грушевського з’явилося 9 березня. У розмові з представниками харківської газети “Вісті” вчений зазначив, що вирішив повернутись в Україну ще два роки тому, тобто, що більшість української еміграції співчувала його рішенням і що ця більшість “з пильною увагою стежить за всіма успіхами України, за її відродженням”, що особливу увагу привертає “національна політика українського уряду, що здійснює українізацію”. Завершувалося повідомлення так: “Як відомо, професора Грушевського обрано академіком Всеукраїнської Академії Наук. Грушевський вважає за своє найважливіше наукове завдання – закінчення своєї «Історії України». Він гадає також відновити працю щодо дослідження первісної культури на Україні... Грушевський оселиться в Києві, де й вестиме наукову працю”⁵⁴.

⁵¹ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 15, оп. 1, спр. 73, арк. 7 зв.

⁵² *Ibid.*, арк. 15 зв.

⁵³ *Діло*, 72 (1924) 1 квітня, с. 1.

⁵⁴ *Вісті*, (1924) 9 березня.

Таким чином, відзначаємо невисокі інформаційні можливості масових джерел з питання співпраці М. Грушевського з УПСР. Закономірно, що більшість свідчень про ці зв'язки знаходимо у виданнях есерівської преси: “Народня воля”, “Трудова громада”, “Трудова Республіка”. Їх джерельна цінність у тому, що газети повідомляли інформацію оперативно, безпосередньо описуючи історичні події і переважно без оцінок та коментарів.

Встановлено, що для есерівської періодики характерні короткі і несистемні згадки про зв'язки М. Грушевського з УПСР. Відзначаємо, що їх не так вже й багато, як можна було сподіватися. Що характерно, ці повідомлення переважно стосуються партійної активності колишнього голови УЦР у період Директорії, тоді як інформація про часи УЦР відсутня, а про еміграційний період його життя є лише кілька згадок. З одного боку, це виглядає дещо дивним, особливо зважаючи на те, що співробітництво історика з есерівською партією тривало ще з 1917 р. З іншого боку, у часи УЦР їх співпраця відкрито не афішувалася, про часи Директорії УНР повідомлення є, а під час еміграції, коли М. Грушевський був головою ЗД УПСР і фактично визначав політику партії за кордоном, більшість есерівських періодичних видань вже припинили своє існування.

Разом з тим звертаємо увагу, що у добу революції видання газет часто переривалось через об'єктивні проблеми. До того ж, в українських бібліотеках та архівах збереглися не всі примірники есерівських газет, частина їх напевно втрачена назавжди. Крім того, певна кількість газет та журналів, як УПСР, так і інших політичних сил, знаходиться у зарубіжних архівах. Звісно, що у них могла бути інформація і про М. Грушевського та його участь у діяльності УПСР. Відтак, вважаємо, що джерельна база досліджуваного нами питання має перспективи для розширення.